

«Сталінська революція “згори”» в Україні: насилля, протидія, результати

У статті висвітлюються окремі методологічні аспекти сталінської революції «згори» в Україні, ідеологічні та ментальні передумови «другого комуністичного штурму», що супроводжувався зростанням масштабів державного терору. Доведено, що в умовах соціально-економічної кризи під час голодомору 1932–1933 рр. Сталін навмисно спровокував кризу у стосунках із субцентром влади в УСРР, а 1937–1938 рр. знищив майже усе комуністичне керівництво республіки. Масові репресивні операції доби «великого терору» не призвели до створення монолітного українського суспільства, яке мало бути об'єднаним навколо комуністичної ідеології та Сталіна.

Ключові слова: сталінська революція «згори», компартія, ідеологія, Сталін.

На момент написання цієї статті в Україні видано 57 книг обласних томів науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Це унікальна програма, що здійснюється під керівництвом академіка НАН України П. Т. Тронька, яка присвячена пам'яті людей, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій радянської доби в Україні, вивченню механізмів здійснення політичних репресій, реконструкції реальної картини життя українського суспільства в умовах тоталітарного режиму. Завданням статті є спроба викласти логічно обґрунтовані міркування щодо подальшого дослідження історичних процесів, які відбувалися в Україні протягом 1930-х рр.

Одразу зауважу, що майбутні наукові розвідки вимагають певної роботи з осмислення та розробки категоріального апарату, що використовується вченими. Так, на мій погляд, потрібно зробити детальний логічний та семантичний аналіз словосполучен-

* *Васильєв В.Ю.* — завідувач сектором історико-енциклопедичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних ресурсів Інтернету Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, доцент.

ня «сталінська революція» та терміну «сталінізм». 1975 р. на конференції, яку організував відомий історик Р. Такер в Італії, історики віддавали перевагу не дефініції «тоталітаризм», але — «сталінізм», під яким розуміли ідеологію та практику комуністичного режиму кінця 1920-х – початку 1950-х рр. З того часу «сталінізм» вживаний в науковому обігу без пояснень його сенсу. Утім, нині, в умовах серйозного поглиблення наших знань про природу режиму, механізмів влади диктатури, особисто Сталіна, чи не настав час для серйозної методологічної дискусії з проблем категорій, якими ми оперуємо при аналізі історичних процесів?

Наразі, маємо значний відсоток логічних засад, щоб оцінювати дії групи Сталіна наприкінці 1920-х рр. як «великий перелом» (визначення Сталіна), або, за словами Такера, який використав ще один вислів генерального секретаря ЦК ВКП(б), — «сталінську революцію «згори». Одночасно, маємо розуміти, що ці дії (в основному вже вивчені істориками, хоча залишається чимало наукових проблем) мали на меті реалізацію проекту побудови комуністичного суспільства, що накреслили на VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. З'їзд не започаткував «комуністичне будівництво». Воно розпочалося раніше, ще у березні 1918 р., коли VII з'їзд назвав партію комуністичною, що націлювало її на реалізацію ідеї, котру в Квітневих тезах (1917 р.) В. Ленін назвав «державо-комуна».

Згадка про ці відомі факти знадобилася для того, щоб визначити ракурс вивчення дій вищого політичного керівництва СРСР на чолі зі Сталіним впродовж кінця 1920-х – 1930-х рр. Якщо 1918–1920 рр. невелика група керівників російської компартії намагалася здійснити першу спробу насадження у суспільстві комуністичного проекту, що існував в їхніх головах (потому Ленін назвав це «воєнним комунізмом», що навмисно затьмарювало та викривлювало сенс подій), то наскільки відповідали цьому проекту уявлення Сталіна? Це важливо з'ясувати, тому що вважаю достатньо обґрунтованою думку російського історика О. Хлевнюка:

«Приклад Сталіна ще раз підтвердив універсальне правило: кожний диктатор стає диктатором у результаті своєї власної революції»¹.

¹ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М., 2010. – С. 24.

Отже, Сталін мав власні уявлення, як має бути організована «радянська система» й намагався їх реалізувати. Саме він знав, визначав для чого необхідна така система, якими є її завдання, а також риси того комуністичного проекту, котрий потрібно реалізувати у суспільстві.

У даному випадку можемо припустити, що існує ймовірність схожості параметрів партійної програми 1919 р. й суб'єктивних уявлень Сталіна кінця 1920-х рр. (нині маємо значний масив наукової літератури з цієї проблеми). Тоді дії групи Сталіна були спробою другого комуністичного штурму, а питання щодо різниці між «ленінізмом» та «сталінізмом» втрачає принциповий характер, звужуючись до проблеми тактики дій, меж дозволеного у політиці і т.д. Дійсно, другий комуністичний штурм (його можна назвати й «сталінським штурмом») відрізнявся від першого набагато більшими масштабами державного терору та обмеженими (з точки зору комуністичного проекту, який реалізовував Сталін) наслідками. Останні потребують спеціального дослідження, тобто у випадку з Україною на основі документів маємо дати відповідь на запитання: яким стало українське суспільство в результаті здійснення комуністичного штурму?

Перша з вказаних вище відмінностей — масштаби державного терору — відома набагато краще та здатна виявити для дослідників низку важливих особливостей політики, диктатури, взаємодії її інститутів.

У нещодавно надрукованій в Україні фундаментальній історичній праці йдеться:

«У 1920-х рр. не було кращого друга українців, ніж Й. Сталін. Найбільшу національну республіку треба було мати за спиною як союзницю, обернувшись обличчям до конкурентів у Кремлі. Навпаки, у 1930-х рр. Україна, яка чинила упертий опір соціально-економічним перетворенням, що відновилися, почала являти собою грізну небезпеку для диктаторської влади Сталіна. Диктатор знав тільки один ефективний засіб боротьби з потенційною загрозою сепаратизму — превентивні репресії. На Україну насунувся шквал репресій, які тривали аж до смерті Сталіна. Пік репресій прийшовся на період створення тоталітарного ладу — 1930-і рр.»².

² Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – К., 2007. – С. 469.

Автор рядків — український історик С. Кульчицький образно описав суттєві моменти позиції Сталіна та його групи стосовно України у 20–30-х рр. ХХ ст.

Коротко зупинимось на історичному фоні такого ставлення. Ризький мирний договір (18 березня 1921 р.) між РРСФР, УСРР та Польщею зупинив радянський наступ на Захід, стабілізував ситуацію у Східній та Центральній Європі. Власне кажучи, це був провал комуністичної ідеї світової революції, що експортувалася з Росії. Лідери більшовиків повернулися до більш реалістичної зовнішньої та внутрішньої політики. Троцький на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.) зробив наголос: «відскок від Варшави у 1920 р.» свідчив, що більшовики не отримують прямої допомоги від пролетаріату більш розвинутих країн Європи³. Тому вони вирішили розпочати серйозну тривалу підготовку до нового революційного вибуху. Надії на світову пролетарську революцію залишалися, але у новому політичному курсі Росія та Україна ставали «дослідним полем» (вислів Сталіна), зразок якого мав переконати народи Сходу та Центральної Європи у перевагах соціалізму та комунізму. Якщо б це вдалося, то радянська Росія отримувала статус лідера в Азії та Європі, слугувала прикладом для інших країн⁴.

Її комуністичні керівники усвідомили неможливість вести наступальну війну у країнах Центральної та Західної Європи за умов відсталої організації російського суспільства у широкому сенсі цього словосполучення. Тому першочерговими завданнями ставали трансформації соціально-економічних, адміністративно-управлінських, ідеологічних структур суспільства. Не менш важливим, здавалося, використати ресурси колишніх окраїн Російської імперії за допомогою російської/більшовицької системи управління та подолати вороже ставлення до комунізму та Росії значної частини неросійських етнонаціональних груп⁵. У жорстких внутрішньопартійних суперечках розпочинався період нової економічної політики та побудови «соціалізму в одній країні».

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 1, спр. 97, арк. 28.

⁴ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. – М., 1968. – С. 480.

Зважаючи на геополітичне становище та ресурси України, вона повинна була стати міцною комуністичною базою для Росії. Керівництво РКП(б) визнало відмінності України від Росії, особливості українського селянства, потужність національного руху. Але українське суспільство уявлялося як дуже відстале й слабке для майбутніх модернізацій⁶, його потрібно було радянізувати та комунізувати, що й намагалися здійснити протягом 1920-х – 1930-х рр.⁷

Наприкінці 1920 р. РРСФР розмістила в радянській Україні шість армій, у складі 1,2 млн. осіб. Вони разом з міліцією, органами радянської держбезпеки допомагали контролювати ситуацію в українській радянській державі. Створення УСРР було серйозною поступкою більшовиків українському національному руху, її здійснили під тиском політичних сил, які відстоювали українську національну державність під час Української революції 1917–1920 рр. Ідея незалежної української державності активно підтримувалася українською політичною еміграцією та діаспорою, завжди виступала як одна з альтернатив комуністичному режиму.

У 1922–1924 рр. УСРР інтегрували до нової централізованої держави — СРСР, одночасно проголосивши політику українізації. Ця держава запропонувала зовні привабливу національну політику підтримки української мови, культури, радянського державного будівництва. Лідер грузинських меншовиків Н. Жорданія, коли оцінював політику компартії в Україні, зауважив, що республіка стала ґрунтом, на якому відбувалося перше перетворення комунізму в інструмент насильницького розвитку «народів без історії»⁸.

Українізація створювала значну проблему для керівництва компартії: як стимулювати модернізацію українського суспіль-

⁵ 10 жовтня 1920 р. «Правда» опублікувала статтю Й. Сталіна «Політика радянської влади з національного питання в Росії», де він висловлював ці ідеї.

⁶ Українські історики вже звертали увагу на таке відношення до України Й. Сталіна. Див.: *Нагорна Л.П.* Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х // 1993. – № 1. – С. 3–15.

⁷ Докладніше див.: *Васильєв В.Ю.* Україна в політиці радянського керівництва напередодні Другої світової війни // *Укр. іст. журн.* – 2005. – № 1. – С. 4–15.

⁸ *Грациози А.* Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. – М., 1997. – С. 180.

ства, не допустивши розповсюдження альтернативних радянському національних проектів. Рішення намагалися знайти у кількох площинах: зміцнення апарату управління та компартійних органів за рахунок україномовних та місцевих «радянізованих» працівників; глибока інтеграція республіканської економіки до загальносоюзної; здійснення керівництва українським національним рухом, його «радянізація» за одночасної компрометації в суспільстві ідеї незалежності України, а також колишніх політичних противників з національних сил.

Паралельно відбувався процес посилення контролю групи Сталіна над компартією України — найбільшої національної парторганізації в СРСР. У 1921 р. КП(б)У нараховувала більше 75 тис. членів, 18% з них були вихідцями з інших політичних партій. На території республіки діяли організації більше 20 політичних партій, але до 1925 р. їх активність припинили репресії, здебільшого органів держбезпеки. Водночас «очищали» КП(б)У: 1921–1922 рр. кількість вихідців з інших партій в Україні скоротилася до 9%.

Партійний перепис 1922 р. зафіксував, що 48% членів КП(б)У перебували у Червоній армії, майже 80% проживали у містах, 90% були службовцями, 54% склали росіяни. За мовними параметрами 99% членів КП(б)У вільно говорили російською, 82% визначили російську мову як мову повсякденного спілкування, українською розмовляло 11% комуністів в республіці. Освітній рівень абсолютної більшості членів компартії обмежувався вмінням поставити підпис на папері.

Вважаю, що український історик В. Греченко мав усі підстави зробити висновок:

«РКП(б) в Україні досить чітко демонструвала своїм складом, що це була партія в основному малограмотної, імпульсивно-агресивної в діях та рішеннях маси, розбавленої корумпованими службовцями та деякою кількістю ідейних фанатиків»⁹.

За умов жорсткої внутрішньопартійної боротьби за владу в Кремлі Сталін потребував цілковитого контролю над керівництвом КП(б)У, а також — за процесом українізації, котрий викликав

⁹ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – С. 483, 487–488.

політичні зіткнення у партійних лавах. Тому на початку 1925 р. генеральний секретар ЦК РКП(б) надіслав до України секретаря ЦК РКП(б) Л. Кагановича, який (під особистим контролем Сталіна) рішуче, не побоюючись звинувачень в українському націоналізмі, здійснював українізацію. Одночасно Каганович відверто заявляв на компартійних форумах, що підтримка українських національних почуттів призвела до посилення антирадянських націоналістичних настроїв. Його оцінки орієнтували радянську політичну поліцію на боротьбу проти українського націоналізму та потенційних супротивників комуністичного режиму.

1926 р. з'явився циркуляр ДПУ УСРР, в якому стверджувалося, що гасло «Великої України» має для «чекістів» першочергове значення й на нього потрібно своєчасно реагувати. Керівництво органів держбезпеки республіки звернулося до начальників окружних відділів з вимогою скласти списки «соціально загрозованих елементів», куди включили широке коло осіб.

Таким чином, політика керівництва СРСР в Україні офіційно декларувала та підтримувала національно-державне будівництво. Неофіційно вищі партійні сановники та керівники «чекістів» розглядали феномен «українства» як потенційний політичний сепаратизм, загрозу комуністичній диктатурі.

З початком «великого перелому» в Україні відбулися фальсифіковані судові процеси, на яких звинувачували представників інтелігенції у бажанні «відірвати» Україну від СРСР та привести її під протекторат Польщі, а також у шпигунстві, диверсіях, зрадництві. Брудні маніпулятивні політичні технології не додали популярності Сталіну, навпаки, його авторитет в українському суспільстві знизився, про що свідчать оприлюднені донесення ДПУ УСРР.

Не до кінця вивченим залишається питання стосунків Сталіна, інших членів політбюро ЦК ВКП(б) з керівництвом УСРР у 1928–1930 рр., коли Кагановича відкликали до Москви й призначили замість нього С. Косіора. Здається, що три «ключові політичні постаті» в Україні того часу — генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, голова РНК УСРР В. Чубар, голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський самовіддано підтримували Сталіна у боротьбі проти так званого «правого ухилу», а от член політбюро ЦК ВКП(б) М. Бухарин злякався використати у боротьбі за владу незадоволених дія-

ми Кагановича та Сталіна в Україні колишніх республіканських партійних працівників (таких «політиків», висланих Кагановичем з України, було чимало).

Погіршення стосунків Сталіна з українськими керівниками відбулося у першій половині 1930 р. На пленумі ЦК ВКП(б) (листопад 1929 р.) лідери республіки не лише підтримали плани групи Сталіна, але й підтвердили «підвищенні зобов'язання» щодо здійснення насильницької суцільної колективізації селянських господарств та масштабного розкуркулювання. Подібна радикалізація політики вартувала їм дорого. До травня 1930 р. колективізація в Україні сягнула «захмарних» 30–40%, більше 100 тис. осіб розкуркулили й депортували з території республіки до північних та східних районів Росії.

Українське селянство відповіло на державне насильство широкомасштабними антиколективізаційними виступами, збройними повстаннями, котрі у низці випадків супроводжувалися розгоном радянських органів влади. За даними органів радянської держбезпеки в УСРР у виступах проти влади брало участь понад 900 тис. осіб. Сталін отримував повідомлення про «селянські хвилювання» у прикордонних районах республіки, голова ДПУ УСРР В. Балицький доповідав йому, а також керівникам ЦК КП(б)У щодо заходів, які застосовувалися для придушення хвилювань та виступів.

2 березня 1930 р. у відомій статті «Запаморочення від успіхів» Сталін переклав провину за провал політики насильницької колективізації на місцевих працівників. Він спровокував кризу у радянській системі управління. Проте ця криза була менш загрозлива у порівнянні з величезною хвилею селянського незадоволення.

Дотичними до відображення кризи у стосунках Сталіна з регіональними керівниками є результати виборів до політбюро ЦК ВКП(б) після XVI з'їзду ВКП(б) у червні 1930 р. Керівники УСРР втратили представництво у складі вищого компартійного «ареопагу». Це свідчило не лише про незадоволення Сталіна їх поведінкою під час спровокованої їм власноруч кризи початку 1930 р., але й про те, що вождь, який зміцнив свої позиції у владі, не потребував підтримки регіональних лідерів.

Події другої половини 1930–1931 рр. в Україні ще потрібно ретельно науково проаналізувати. Зокрема, залишається майже

не дослідженим процес депортації селянських господарств з території республіки восени 1930 р., а також найбільша хвиля депортації селян у червні–липні 1931 рр. У ході останньої з території України до віддалених районів Росії вислали 30 тис. селянських господарств (120–150 тис. осіб). Загалом в республіці на початку 1930-х рр. розкуркулили понад 200 тис. селянських господарств.

Колективізація, розкуркулення, депортації, а також величезні за масштабами державні хлібозаготівлі призвели до голодомору 1932–1933 рр., у наслідок якого на території України загинуло 3–3,5 млн. осіб¹⁰.

Про що свідчить значний комплекс документів, надрукований за останній час в Україні з цього приводу? Сталін та його група у керівництві СРСР використали голодомор, що був спровокований їхньою політикою, у політичних цілях. Їх офіційні виступи та дії свідчать, що вони спеціально знищували голодом українських селян, щоб зламати опір владі останніх. Не аналізуючи зміст методів, що застосовувалися, зазначу: політичні звинувачення Сталіна спрямовувалися не лише проти українських селян, але й проти комуністичного керівництва України. Сталін спеціально перекладав відповідальність за політику голодомору на республіканське керівництво, звинувачував його у політичних помилках та невмінні управляти республікою. Логічно слідував сталінський висновок про необхідність персональних змін у керівництві УСРР, створенні системи персонального контролю за ситуацію у республіці тощо.

Це означало, що в умовах глибокої соціально-економічної кризи Сталін додатково провокував кризу у стосунках центру влади в Кремлі з субцентром влади у Харкові. 1933 р. Сталін надіслав до України з диктаторськими повноваженнями секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева, який став другим секретарем ЦК КП(б)У. Одягнутий замість воєнного френчу (традиційної уніформи більшовицьких вождів) в українську вишиванку, Постишев вів зяту боротьбу з носіями «українського буржуазного націоналізму».

¹⁰ *Уіткрофт С.* Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931–1933 років в Україні // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 192; *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008. – С. 407–412.

До концтаборів та тюрем потрапила більшість діячів української культури, жертвами «чекістів» стали практично усі, хто брав участь в Українській революції 1917–1920 рр.

Звернемо увагу: в Україні репресивні заходи у широкому сенсі цього словосполучення здійснювали найближчі соратники Сталіна — працювали хлібозаготівельні комісії на чолі з Молотовим, Кагановичем, Постишевим. Це не означає, що управлінські структури УСРР, починаючи з республіканського рівня та закінчуючи сільськими партосередками та сільрадами, не брали участі у репресіях проти співмешканців, а часто-густо й родичів. Діяльність «місцевих начальників» ще потрібно дослідити. Утім, призначення Постишева в Україну створило безпрецедентний до того часу випадок в радянській управлінській системі: секретар ЦК ВКП(б) — другий секретар ЦК КП(б)У відповідав перед Сталіним за ситуацію в республіці, контролював дії генерального — першого секретаря ЦК КП(б)У, тобто С. Косіора. Приховані дії Сталіна, який ініціював офіційні звинувачення з боку Постишева на адресу відомого українського більшовика М. Скрипника у «неправильній» національній політиці, підтверджують висловлену вище думку¹¹.

Вивчення архівних матеріалів свідчить, що Постишев надсилав Сталіну на редагування постанови пленумів ЦК КП(б)У, котрі торкалися національної політики. Вочевидь за згодою Сталіна Постишев ініціював політичні перевірки управлінських структур в Україні, в ході яких, за нашими підрахунками, понад півмільйона осіб потрапили до розряду «політично неблагонадійних», їх брала на облік радянська політична поліція. У республіці відбулася справжня «кадрова революція»: надіслані з різних міст Росії та Червоної армії комуністи обійняли керівні посади в управлінських структурах УСРР. Вражаючим є те, що під час загибелі мільйонів людей від штучного голоду в Україні сотні тисяч арештовувалися та понад тисячу було розстріляно¹². Український історик

¹¹ *Васильєв В.Ю.* Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 135, 140–142.

¹² Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С. 348, 485, 493.

Ю. Шаповал справедливо підмітив, що 1932–1933 рр. Україна перетворилася на полігон сталінських репресій¹³.

Наведені вище особливості політики керівництва компартії в Україні на інституційному рівні свідчили про ліквідацію залишків української державності, перетворення УСРР на союзну республіку, керівництво якої втратило мізерну політичну самостійність. Його владно-управлінські функції вкрай звузили, поставили під контроль Сталіна та загальносоюзних відомств. Одночасно СРСР перетворився на імперію з абсолютно повновладним центром у Кремлі. Відбулося ще більше зосередження влади у політбюро ЦК ВКП(б), а в його середині — у Сталіна, який перетворився не лише у диктатора, але в деспотичного тирана.

В умовах наближення Другої світової війни Сталін та його група вирішили знищити потенційну «п'яту колону» в СРСР й, зокрема, в Україні. Вони ініціювали проведення масових репресивних операцій органів держбезпеки, спрямованих проти потенційних, інколи реальних супротивників радянської влади. Одночасно намагалися винищити асоціальні елементи. Складовою частиною масових репресій 1937–1938 рр. стала «кадрова революція»: заміна партійно-радянських чиновників новими висуванцями.

У ході так званого «великого терору» 1937–1938 рр.¹⁴ було знищено майже усе керівництво УСРР. В січні 1938 р. Сталін надіслав до республіки М. Хрущова. Пізніше той написав про свої враження після приїзду до України:

«Україною буцімто Мамай пройшовся ... На Україні була знищена тоді уся верхівка керівних працівників на кількох поверхах. Кілька разів змінювалися кадри й знову їх арештову-

¹³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 254–267; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи і події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 19–53.

¹⁴ Цю назву використовують в світовій історичній науці з «легкої руки» британського історика, який працює у США — Р. Конквеста. Але спрямованість операцій проти потенційної «п'ятої колони» викликає необхідність зважено відноситися, у даному випадку, до застосування поняття «великий терор». Як відомо, «терор» — у найбільш поширеному значенні — це «жах», «переляк». Відомі нам факти свідчать, що в 1937–1938 рр. кремлівські вожді, ініціюючи репресії, займалися злочинною соціальною інженерією. Терор як залякування мав підлеглий значення до цієї головної мети.

вали та знищували. Українська інтелігенція, особливо письменники, композитори, артисти й лікарі, також були під наглядом, піддавалися арештам та розправі»¹⁵.

28–29 січня 1938 р. Хрущов та Косіор підписали довідку «Про передання тов. Косіором С.В. та прийманні тов. Хрущовим М.С. справ по ЦК КП(б)У». Наведені данні свідчили про масштаби розгрома управлінських структур республіки. Зокрема, вказувалося, що на 1 січня 1938 р. чисельність КП(б)У склала 284 тис. 152 особи, тобто скоротилася за три роки майже на половину. В ЦК КП(б)У працювали лише культурно-пропагандистський, сільськогосподарський відділи, промисловості та транспорту, Управління справами, особливий сектор. У відділах керівних парторганів, шкіл, науки, торгівлі, друку, культурно-просвітницької роботи малися лише заступники завідувачів.

Зі 100 інструкторів ЦК КП(б)У, які б мали працювати за штатами, в наявності була 51 особа. Не було перших секретарів у Вінницькому, Чернігівському, Молдавському обкомах партії, других секретарів — у Одеському та Дніпропетровському обкомах, третіх — у всіх областях, за виключенням Вінницької. З 82 завідуючих відділами обкомів партії незаповненою залишалася 3 посади. З 577 перших секретарів міськкомів та райкомів партії не було 82, других секретарів — 108, третіх секретарів — 188 осіб. Серед перших секретарів райкомів та міськкомів партії були затвердженими ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б) лише 62 особи, інші виконували обов'язки.

У Вінницькій, Миколаївській, Дніпропетровській, Чернігівській областях, Молдавській АРСР не було голів облвиконкомів. У республіканських наркоматах просвіти, фінансів, землеробства, радгоспів, торгівлі, охорони здоров'я, соціального забезпечення, юстиції та Верховному Суді УРСР обов'язки наркомів виконували перші заступники¹⁶.

Таким чином, до початку 1938 р. політбюро, ЦК КП(б)У, РНК УРСР фактично припинили існування внаслідок широкомасштабних репресій. Не в змозі були функціонувати республіканські наркомати, місцеві партійно-радянські органи. Керівництво респуб-

¹⁵ Хрущев Н.С. *Время. Люди. Власть.* – М., 1999. – С. 147, 151.

¹⁶ *Политическое руководство Украины. 1938–1989.* – М., 2006. – С. 33–34.

лікою здійснювали надіслані з Москви М. Хрущов та М. Бурмистенко. У 1938 р. вони особисто брали участь у репресіях. Водночас М. Хрущов докладав зусиль, щоб у 1938–1939 рр. управлінські структури були укомплектовані новими працівниками.

До влади, управління прийшли нові люди, які не знали капіталізму, жили за комуністичного режиму, виховувалися в радянській школі, навчалися у вузах Києва, Харкова, Москви та Ленінграду. Певно, радянське керівництво бачило в таких людях надійну опору, тому що вони вірили в соціалізм, комунізм, Компартію та Сталіна (з різними варіаціями). Ці люди відчували гордість за радянську Україну, яку більшовики перетворили в розвинуту «індустріально-аграрну республіку», де не було безробіття, суттєво зменшилася кількість неписьменних, діяла система масової освіти, працювали заклади культури на українській мові. Таких радянських людей було не мало в українському суспільстві. На них тримався комуністичний режим.

Проте, була й інша частина українського суспільства. В 1937–1938 рр. в Україні арештували 265669 чоловік (0,9 відсотка населення), значну частину з яких розстріляли. Якщо уважно вивчати нещодавно опублікований аналіз чекістської статистики, то побачимо, що за кількістю на першому місці опинились репресовані за «національними лініями» (31,3 %), на другому — колишні куркулі (18,2 %), на третьому — «учасники буржуазних націоналістичних організацій» (16,7 %). Отже, вістря «великого терору» прийшлося на представників етнічних груп, які мали своїх одноплемінників у сусідніх державах, так званих «куркулів» та «українських націоналістів». Всього ж з початку сталінської революції «згори» (1929 р.) до нападу німецьких військ (22 червня 1941 р.) органами держбезпеки в Україні було арештовано 739910 чоловік¹⁷. Ці люди мали родичів, знайомих, більшість з яких була переконана в їх невинності. У них природно виникало питання: за що постраждали їх близькі? Спектр думок був різним, але факт, що незадоволених, заляканих, тих, хто мав сумніви, було багато.

¹⁷ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні. Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 119, 242, 275–277. Ці офіційні дані не включають в себе цілу низку репресованих, що є темою окремої дискусії.

Можливо, вони мали віру, що Сталін не знав про дії місцевих українських чиновників та чекістів. Утім, і це підривало впевненість у справедливості радянського ладу.

На жаль, ми й досі не знаємо реальної картини життя українського суспільства у досліджуваний період. Тому, поки що не можемо визначити, де і як у звичайне життя втручався тоталітарний режим, де проходила межа відносної автономності людського існування, до яких сфер відносин намагалась дійти, але так і не дійшла влада. Досліджувати такі проблеми є справа майбутнього. Але зазначимо, що комуністичні лідери оперували марксистськими схемами аналізу суспільних подій. Вони розглядали українське суспільство з точки зору класової боротьби, ніколи не приховували своїх цілей — створити нову радянську людину та побудувати комунізм як технічно розвинуте, безкласове, соціально і національно однорідне суспільство. Завдяки їхнім ініціативам, але, одночасно, головне — важкій праці мільйонів людей, швидкими темпами розвинулася важка та оборонна промисловість в Україні, яка перебувала у державній власності. Кремлівські вожді примусили українське село жити за колгоспної системи.

Швидка модернізація суспільства «вирвала» зі звичного соціального та національного середовища мільйони українців. Від 3,5 до 4 млн. людей загинуло в республіці під час жахливого голодомору 1932–1933 рр., майже перманентні репресії в Україні в 1920-х – 1930-х рр. слугували репресивною функцією влади та засобом побудови комуністичного суспільства, інструментом соціальної технології комуністичного тоталітарного режиму.

Ймовірно, Сталін вибудував структуру влади, про яку мріяв, проте, чи переміг в СРСР соціалізм, про що заявили на XVII з'їзді ВКП(б) (січень–лютий 1934 р), є дуже спірним питанням. Вочевидь Сталіну та його групі не вдалося перетворити Україну «на справжню фортецю СРСР, на дійсно взірцеву республіку», (про це він писав 1932 р.)¹⁸, досягнути соціально-етнічної однорідності, ідеологічної монолітності, створити нового «радянського українця».

В статье освещаются отдельные методологические аспекты сталинской революции «сверху» в Украине, идеоло-

¹⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 273–274.

гические и ментальные предпосылки «второго коммунистического штурма», который сопровождался увеличением масштабов государственного террора. Доказано, что в условиях социально-экономического кризиса во время голодомора 1932–1933 гг. Сталин специально спровоцировал кризис в отношениях с субцентром власти в УССР, а в 1937–1938 гг. уничтожил практически все коммунистическое руководство республики. Массовые репрессивные операции времен «большого террора» не привели к созданию монолитного украинского общества, которое объединялось вокруг коммунистической идеологии и Сталина.

Ключевые слова: сталинская революция «сверху», компартия, идеология, Сталин.

In the article the separate methodological aspects of Stalin's revolution «from above» are illuminated in Ukraine, ideological and mental pre-conditions of the «second communist assault» which was accompanied by the increase of scales of state terror. It is well-proven that in the conditions of socio-economic crisis during Holodomor on 1932–1933 years Stalin specially provoked a crisis in relationships with the subcenter of power in Ukraine and in 1937–1938 years destroyed practically all communist leadership of republic. The mass repressive operations of times of «large terror» did not result in creation of monolithic Ukrainian society, which united round communist ideology and Stalin.

Key words: Stalin's revolution «from above», communist party, ideology, Stalin.